

Rosenius og Danmark¹

Finn Aa. Rønne, professor, dr. theol.

Dansk Bibel-Institut og

Fjellhaug International University College – Copenhagen

Leifsgade 33,6., 2300 København S

finn@dbi.edu

Resume:

Artiklen behandler rosenianismens udbredelse i Danmark, idet der fokuseres på to temaer: 1. Hvordan spredte rosenianismen sig til Danmark? Er der tale om et særligt mønster for spredningen? Her peges der bl.a. på betydningen af grænseområderne mellem Sverige og Danmark. Og på den rolle sangevangelisten Oscar Ahnfelt spillede. 2. Hvilken rolle spillede det lokale teologiske miljø for den betydning og profil, rosenianismen fik i de forskellige dele af Danmark? Og hvorfor resulterede det nogle steder i en egentlig roseniansk gruppedannelse og andre steder bare i en mærkbar roseniansk indflydelse i de allerede eksisterende kirkelige grupperinger og foreninger? Her påvises det bl.a., at forholdet mellem de pietistiske og de herrnhutiske elementer i rosenianismen, og balancen mellem dem, er blevet påvirket af, hvordan pietismen og herrnhutismen på forhånd har forholdt sig til hinanden i det lokale teologiske miljø. I forlængelse heraf peges der også på, hvordan holdningen til verdensretfærdiggørelseslæren ofte har været en indikator på, hvilken side balancen

¹ Artiklen er tidligere publiceret som fagfællebedømt artikel i LarsOlov Eriksson & Torbjörn Larpers (red.), *Carl Olof Rosenius. Teolog, författare, själavårdare*, Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen, II ny följd 74 (Skellefteå, 2016), s. 141–157.

mellem de pietistiske og herrnhutiske elementer er tippet til. Samtidigt trækkes der nogle linjer til Norge, ikke mindst for at vise forbindelserne og den gensidige påvirkning mellem de skandinaviske vækkelsesbevægelser i 1800-tallet. Til sidst beskrives det, hvordan rosenianismen i de sidste 50 år har fået en renæssance i Danmark og har spredt sig ud over de oprindeligt rosenianske kredse.

Keywords:

C.O. Rosenius – rosenianismen – nyeangelismen – Norge – Bornholm – Amager – Helsingør – København – Oscar Ahnfelt – England – Peter Fjellstedt – Jacob Traasdahl – *Pietisten* – Indre Mission – herrnhutismen – Luthersk Missionsforening – herrnhutismen – pietismen – P.C. Trandberg – Chr. Møller – Evangelisk Luthersk Missionsforening – Tidehverv - KFS

Indledning

Indflydelsen fra Carl Olof Rosenius begyndte allerede at gøre sig gældende i nabolandene, Norge og Danmark, i hans egen levetid. Og den har siden helt frem til i dag sat sit tydelige præg på forskellige kirkelige kredse i de to lande. I denne artikel vil jeg fokusere på rosenianismen i Danmark,² idet jeg dog også vil trække nogle linjer til Norge, ikke mindst for at vise forbindelserne og den gensidige påvirkning mellem de skandinaviske vækkelsesbevægelser i 1800-tallet.

Jeg vil særligt fokusere på to forhold omkring rosenianismen i Danmark, nemlig

1. Hvordan spredte rosenianismen sig til Danmark? Kan vi få øje på et særligt mønster for spredningen til Danmark? Her vil jeg også behandle spørgsmålet, om der er en sammenhæng mellem spredningen af rosenianismen til henholdsvis Norge og Danmark.

2. Hvilken rolle spillede det lokale teologiske miljø for den betydning, rosenianismen fik i de forskellige dele af Danmark, og i næste omgang for den profil, rosenianismen fik de forskellige steder? Hvorfor resulterede det nogle steder i en egentlig roseniansk gruppedannelse eller forening og andre steder bare i en mærkbar roseniansk indflydelse i de allerede eksisterende kirkelige

² Jeg vil behandle emnet dels ud fra min egen forskning og dels ud fra forskningsresultater, som blev fremlagt ved et kirkehistorisk symposium i februar 2014 med temaet 'Nyeangelismen i Danmark'. Bidragene fra symposiet, som altså omhandlede Rosenius' teologi og dens virkningshistorie i Danmark, er i bearbejdet og udvidet form udgivet i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020). Jeg har især hentet information fra artikler af Flemming Kofod-Svendsen, Ebbe Kaas, Jens Jensen og Kurt E. Larsen, men vil ikke i hvert enkelt tilfælde henvise til dem.

grupperinger og foreninger? I den forbindelse vil der også blive foretaget en sammenligning med den profil, rosenianismen fik i Norge.

Ved behandlingen af det teologiske miljø og rosenianismens profil vil jeg tage udgangspunkt i den definition af nyeangelismen, som Bengt Hägglund giver, og som langt på vej forstår nyeangelismen og rosenianismen som synonyme betegnelser:

Den s. k. nyeangeliska rörelse är i Sverige knuten till C.O.Rosenius' namn. Denne anknyter i sin förkunnelse framför allt till Luther och har tagit arv av den inomkyrkliga pietismen och av herrnhutismen, som hade ett starkt fäste i den bygd i Norrland, där han växte upp. Men han har därjämte stått under inflytande av samtida metodistisk och reformert förkunnelse.³

Rosenianismens spredning⁴

Generelt

Grænselandet har ofte haft stor betydning, når en bevægelse har spredt sig fra et land til et andet. Det ser vi for eksempel for Sønderjyllands vedkommende, både ved kristendommens, reformationens og pietismens komme til Danmark. Tilsvarende har grænselandet mellem Danmark og Sverige spillet en central rolle ved spredningen af rosenianismen til Danmark. Det gælder de østligste dele af Sjælland, frem for alt Helsingør og Amager, og Bornholm. Foruden den geografiske nærhed – og de deraf følgende tætte forbindelser – til Sverige, havde det også betydning for spredningen af rosenianismen, at netop Københavnsområdet og Bornholm i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet oplevede en betydelig indvandring af svensk arbejdskraft. En stor del af indvandrerne kom fra områder i Sydsverige, hvor rosenianismen stod stærkt. Og der er mange eksempler på, at man medbragte Rosenius' *Pietisten* og Ahnfelts Sangbog og spredte disse bøger, hvor man slog sig ned.

Helsingør og Nordsjælland

Ligesom i Norge⁵ spillede Oscar Ahnfelt en afgørende rolle for spredningen af rosenianismen til Danmark.

³ Hägglund 1975, s. 366.

⁴ Fremstillingen bygger her ikke mindst på Flemming Kofod-Svendsens artikler: Flemming Kofod-Svendsen, "Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 12-77 og Flemming Kofod-Svendsen, "Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 126-184.

⁵ Sjaastad 2016, s. 166.

Første gang det rosenianske budskab lød i Danmark var ved et møde, som Oscar Ahnfelt holdt i Helsingør i 1849. Her prædikede og sang han – og havde også medbragt flere eksemplarer af *Pietisten*, som blev fordelt blandt tilhørerne og på den måde begyndte at blive spredt i Danmark. Mødet blev holdt hos en Christian Schubell og hans kone Ellen. Hun kom fra Sverige og var kendt med de rosenianske kredse. Mødet kom i stand på opfordring fra en af Ellen Schubells veninder, som boede på den anden side af Sundet, i Helsingborg.

Christian Schubell var – som navnet antyder – indvandret fra Preussen og er et blandt talrige eksempler på, hvor kosmopolitisk en by Helsingør var, ikke mindst i kraft af Øresundstolden. Den kreds, som samledes hos Schubells og fik kontakt med Ahnfelt, havde forbindelse til byens engelske menighed, der igen var stærkt influeret af the evangelical revival i England. Ligesom tilfældet var med den første forsamling, Rosenius virkede inden for i Stockholm, havde den første rosenianske gruppering i Danmark altså også rødder i engelsk kirkeliv og var formodentlig under påvirkning herfra, det vil sige fra en ikke-luthersk sammenhæng – jævnfør Hägglund påvisning af, at Rosenius selv havde ”stått under inflytande av samtida metodistisk och reformert förkunnelse.”⁶

Ahnfelt fortsatte med at rejse over til Helsingør og holde møder, og hvis ikke han eller en anden prædikant kunne være til stede, læste man højt fra *Pietisten*. Da mødedeltagelsen voksede – også fordi der kom folk til fra andre dele af Nordsjælland – flyttedes møderne fra det private hjem til et hus, som Oscar Ahnfelt købte og i nogle år brugte som sit missionshus. Det nævnes endvidere i kilderne, at Ahnfelt efterhånden blev ganske god til at tale dansk.

Også andre fremtrædende personer fra de rosenianske kredse i Sverige kom som prædikanter ved møderne i Helsingør. Det gælder Peter Fjellstedt (1802-1881), der i 1826 var blevet medlem af det herrnhutiske Brødre Societet i Göteborg og senere havde virket som missionær i Sydindien og i det nuværende Tyrkiet. Han sørgede for, at man fik kontakt med den norske lægprædikant, Jacob Traasdahl (1838-1903), der i 1865 og 1866 kom på prædikerejser til Bornholm, Helsingør og København. Særlig Traasdahl er interessant i denne sammenhæng, fordi han er et eksempel på de forbindelser og den gensidige påvirkning, der var mellem de skandinaviske vækkelsesbevægelser i 1800-tallet, og også viser sammenhængen mellem spredningen af rosenianismen til Danmark og Norge.⁷ Traasdahl var vokset op i et haugiansk miljø og kom til personlig tro gennem Metodistkirken, som han en tid var medlem af. Han begyndte sit virke på Vestlandet i Norge i 1850'erne og 1860'erne og fik allerede her kontakt med Oscar Ahnfelt. Derefter virkede han fra 1864 til 1868 i Göteborg, og

⁶ Hägglund 1975, s. 366.

⁷ Sjaastad 2016, s. 169.

det var i den periode, at han fik tæt kontakt med Rosenius og for alvor blev præget af det rosenianske budskab, samtidig med at han ved sine besøg på Sjælland og Bornholm var med til at bringe rosenianismen til Danmark. Senere, i 1870, kom han til Bergens Indremisjon og fik stor betydning for spredningen af rosenianismen i denne del af Norge.

Fra Helsingør blev *Pietisten* og Ahnfeldts Sangbog spredt til forskellige steder i Nordsjælland, hvor man samledes i mindre grupper til oplæsning af *Pietisten*, samtale, bøn og sang. Det var ud fra de grupper, at der senere rundt omkring i Nordsjælland voksede forsamlinger frem i tilknytning til den rosenianske forening, Luthersk Mission, som havde sin oprindelse på Bornholm.

Et par af pionererne i dansk Indre Mission kom også i kontakt med kredsen i Helsingør og mødte derved den særlige evangeliske tone i det rosenianske budskab, ligesom de også lærte nogle af sangene i de første hæfter i Ahnfeldts Sangbog at kende. Det er baggrunden for, at en sang af Rosenius blev sunget ved det stiftende møde for Indre Mission, den 17. september 1853. Og da man siden udgav sin egen sangbog, indeholdt den flere sange fra Ahnfeldts Sangbog, bl.a. en så udpræget herrnhutisk sang som *Aabent staar Jesu forbarmende hjerte*. På samme måde mærker man også inspirationen fra *Pietisten* i flere af publikationer, man udgav, blandt andet i foreningens organ *Den Indre Missions Tidende*.

København og Amager

Gennem kredsen i Helsingør kom Ahnfelt også i kontakt med personer inden for den grundtvigske bevægelse, der satte stor pris på den rosenianske forkyndelse af den frie nåde. I sommeren 1852 boede han en hel uge hos en af de grundtvigske familier og holdt møder både i deres hjem og forskellige steder på Amager. Den positive indstilling over for den rosenianske nådeforkyndelse kan også hænge sammen med, at mange i de grundtvigske kredse i København havde baggrund i byens herrnhutiske Brødre Societet.

Efter mødet hos den grundtvigske familie begyndte Ahnfelt at holde møder i København flere gange om året – i mange forskellige sammenhænge, blandt andet i Det Københavnske Brødresocietet. Med Ahnfelt fulgte igen *Pietisten*, som blev spredt til de forskellige kredse i Københavnsområdet. Nogle af de kredse, som samledes for at lytte til Ahnfeldts forkyndelse og læse op af *Pietisten*, kom senere til at danne basis for Luthersk Missionsforening i København. På Amager var mange af dem, som kom med i den rosenianske bevægelse, efterkommere af de hollandske indvandrere, som Christian II i 1521 havde inviteret til at slå sig ned på den østlige del af øen. De havde i hjemmene

læst opbyggelseslitteratur, som ofte stammede fra den lutherske reformortodoksi og på flere måder mindede om den rosenianske forkyndelse.

Det skal også nævnes, at Rosenius selv i forsommeren 1867 besøgte både København og Helsingør og talte et par steder.

Jylland

Vi skal også kort se på, hvordan rosenianismen kom til Jylland. En del af de såkaldt gudelige forsamlinger, som opstod rundt omkring i Jylland i første halvdel af 1800-tallet havde baggrund i de herrnhutiske brødeforsamlinger, som var opstået forskellige steder i Jylland og på Fyn, som et resultat af den virksomhed, emissærer fra brødremenigheden i Christiansfeld udøvede. Og nogle steder kan man påvise en direkte og tydelig forbindelse mellem kredse, hvor vækkelsen var udpræget herrnhutisk, og hvor rosenianismen senere kom til at stå stærkt. Det gælder især i Ballum, i det dengang tyske Sønderjylland, og i Brødremenighedens vestjyske hovedsæde i Skjern. Begge steder havde flere af de, som først tilsluttede sig Luthersk Mission, da den rosenianske forening kom dertil fra Bornholm, baggrund i den lokale brødeforsamling. Også enkeltpersoner, som i det midt- og vestjyske område blev formidlere af rosenianismen, havde forbindelser til brødremenigheden i Skjern, men her er det også bemærkelsesværdigt, at Rosenius' budskab først og fremmest blev spredt gennem det norske tidsskrift *Budbæreren*, der i årene 1858-76 udkom med oversættelser af artikler fra *Pietisten*. Tidsskriftet blev også en vigtig faktor i udbredelsen af rosenianismen i Norge.

Bornholm

Selvom rosenianismen spredte sig til Sjælland, før den kom til Bornholm, udmærker øen i Østersøen sig alligevel særligt som et roseniansk brohoved til resten af Danmark. Bornholm ligger geografisk tættere på Sverige end på det øvrige Danmark, og har historisk været en del af Skåne-landene og derfor været nært forbundet med Sydsverige, både kirkeligt, kulturelt, befolkningsmæssigt og sprogligt. At Bornholm spillede en central rolle ved spredningen af rosenianismen til Danmark, kommer ikke mindst til udtryk ved, at de to udpræget rosenianske foreninger netop opstod på Bornholm, og deres medlemmer i det øvrige Danmark går under betegnelsen 'bornholmerne', uanset hvilken egn af Danmark de kommer fra. Det er også det, som ligger bag, at et teologisk standardværk som *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* behandler nyeangelismen under

opslaget ”Die Bornholmer”.⁸ Den direkte årsag til det, skal vi formodentlig finde i forholdene omkring rosenianismens indgang i det dansk-tyske grænseområde, Schleswig.

Rosenianismens komme til Bornholm vil jeg behandle grundigere i det følgende i forbindelse med denne artikels andet hovedtema:

Det teologiske miljø og rosenianismens betydning og profil

Når vi skal se på spørgsmålet om, hvilken rolle det lokale teologiske miljø spillede for rosenianismens indgang i de forskellige dele af Danmark, og den profil rosenianismen fik de forskellige steder, kan vi igen tage udgangspunkt i Hägglunds definition af nyeangelisme. Her påpeges det, hvordan vi i Rosenius’ teologi og forkyndelse, blandt andet på grund af hans baggrund i det nordsvenske vækkelsesmiljø, finder både pietistiske og herrnhutiske elementer. Rosenius havde forståelse for og var selv i sin lære og forkyndelse bestemt af hovedmotiverne bag såvel pietismen som herrnhutismen. Det kom til udtryk ved, at han både så behovet for at fremhæve nødvendigheden af omvendelse, tro og et helligt liv (altså pietismens hovedmotiv), og – for at give den troende fred, vished og frimodighed – ønskede at vise væk fra mennesket selv til det, som Jesus har fuldbyrdet én gang for alle (altså herrnhutismens hovedmotiv).

Når den pietistiske og herrnhutiske indflydelse – og den spænding der også er mellem de to retninger – fra Rosenius er nået ud til forskellige kredse i Danmark, er det sket i et møde med vækkelsesmiljøer, som i forvejen har været påvirket af pietismen og herrnhutismen – på forskellige måder. Og det har bevirket, at Rosenius-receptionen har fået forskellig karakter, og rosenianismen også har udviklet sig forskelligt i forskellige dele af Danmark. Forholdet mellem de pietistiske og de herrnhutiske elementer, og balancen mellem dem, er blevet forskellig fra sted til sted, afhængig af hvordan pietismen og herrnhutismen på forhånd har forholdt sig til hinanden i det lokale teologiske miljø.

Bornholm

Det teologiske miljøes indflydelse på rosenianismens indgang og profil ses særlig tydeligt ved udviklingen på Bornholm.

Da 1800-tallets vækkelser for alvor kom til Bornholm, skete det ved den bornholmsk fødte præst, P.C. Trandberg, der fra 1860 virkede som kapellan og omrejsende prædikant og blev ophav til en meget omfattende, udpræget pietistisk vækkelse på øen. Efter et stykke tid var der en del, som

⁸ *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* 1897, s. 326-329.

angiveligt oplevede, at de ikke fik fred og vished gennem Trandbergs pietistiske bods- og vækkelsesforkyndelse med dens stadige krav om ændringer, som måtte ske med den enkelte i form af anger, bod, omvendelse, tro og en ny, anderledes livsførelse.⁹ Enkelte bornholmere havde allerede fra 1852 hørt Ahnfelt prædike i Københavnsområdet og var blevet vundet for det rosenianske budskab. Det gjaldt for eksempel den kendte bornholmske fabrikant, Herman Sonne Wolffsen (1811-1887), som under en forretningsrejse til København af en kunde var blevet indbudt til et af Ahnfelts møder, hvilket fik afgørende betydning for ham og hans familie. Han medbragte nogle af Ahnfelts sanghæfter, da han rejste hjem til Bornholm, og indbød i 1856 Ahnfelt selv til at komme til øen og prædike, hvilket han gjorde flere gange i de følgende år. Ingen af delene førte dog til dannelse af en roseniansk gruppering. Nu var der imidlertid mange rundt omkring på øen, som havde den samme oplevelse af Trandbergs pietistiske forkyndelse, og når de i den situation – ikke mindst ved mødet med Rosenius' skrifter – på herrnhutisk vis fik fremhævet, at alt det, som blev krævet af dem, allerede var bragt i orden i og med Jesu liv, død og opstandelse, førte det til udskillelse af en relativt stor herrnhutisk præget gruppering. Den organiserede sig dernæst i Luthersk Missionsforening til evangeliets fremme i Danmark, senere blot kaldt Luthersk Mission (LM), med smeden Chr. Møller som den toneangivende leder. Det var Chr. Møller, som havde stiftet bekendtskab med *Pietisten* ved et besøg hos kredsen på Amager i 1864 og bragte den med til Bornholm, ligesom han fra 1868 begyndte at udgive artikler fra *Pietisten* i 4 binds værket, *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*.

Efter nogle år oplevede Chr. Møller og andre ledere i LM, at denne (herrnhutiske) vægtlægning på 'det allerede fuldbyrdede' kunne føre til sløvhed og ligegyldighed. For at rette op på det begyndte man dels i højere grad at fremhæve de typisk pietistiske anliggender – nødvendigheden af omvendelse, tro og et helligt liv – og dels under påvirkning fra den angelsaksiske 'Holiness-movement' også at indføre temaer i forkyndelsen, som var nye i det rosenianske miljø: en speciel udformning af eskatologien med tusindårsriget og en særlig rolle for Israel, samt betydningen af nådegaverne, især nådegaven til at helbrede. Dette blev af andre i LM oplevet som en afvigelse fra det ægte rosenianske, som altså blev identificeret som den herrnhutiske fremhævelse af de objektive sider af kristentroen, og det førte til en splittelse og dannelsen af den anden decideret rosenianske forening i Danmark med det meget sigende navn: *Evangelisk Luthersk Missionsforening* (ELM).

⁹ Söderlund 2000.

Det øvrige Danmark

Da først Luthersk Mission og siden Evangelisk Luthersk Missionsforening bredte sig til andre dele af Danmark, førte det i flere tilfælde til konfrontation med det mere pietistiske Indre Mission (IM). I LM's officielle historieskrivning spiller konfrontationerne med IM en betydelig rolle, idet de forklares som et modsætningsforhold mellem pietistisk og herrnhutisk kristendomsforståelse. Fra LM's side er sammenstødene med IM åbenbart med til at forstærke identiteten som en roseniansk bevægelse med fremtrædende herrnhutiske træk i teologien og forkyndelsen. Og vi kan formode, at de også vidner om, at mødet med det herrnhutisk prægede LM har forstærket bevidstheden om den pietistiske arv i IM. I LM's 50 års jubilæumsskrift findes for eksempel følgende beretning, som stammer fra hovedpersonen, Chr. Møllers egen hånd:¹⁰ Han talte ved et møde på en gård i nærheden af Skjern, hvor også den lokale sognepræst var til stede. Præsten var åbenbart tilknyttet Indre Mission. Da Chr. Møller var færdig med at prædike, rejste præsten sig og sagde: ”Der kan jo intet indvendes imod, hvad den fremmede Mand har sagt; men det er jo kun, hvad jeg altid har sagt jer; vi skal intet gøre, nej, vi skal slet ingen Ting gøre; det har jeg jo altid sagt jer, vi skal blot tro. Men tro *skal* vi!” Og det kommenteres så på følgende måde af Chr. Møller: ”En anden Sag er det jo, om det er ganske det samme, enten man befaler Folk, at de *skal* tro; eller man prædiker for dem Evangelium om Jesus Kristus, hans Forsoning for de ugudelige og fortabte og hans Kærlighed til alle uværdige, elendige Syndere, hvorved den Helligånd virker Tro i fattige Hjerter.” Mødet med Indre Missions-præsten giver altså anledning til at fremføre det særligt herrnhutiske anliggende: Evangeliet om det, som skete til vores frelse gennem Jesu død, helt uden vores medvirken – som samtidig er det budskab, der kan skabe troen, så man ikke som i den pietistiske forkyndelse skal formanest til at tro, således at det kan få karakter af noget, mennesket skal gøre. Modsat lader det også til, at Chr. Møllers herrnhutiske forkyndelse af, at alt er fuldbragt af Jesus, har fået Indre Missions-præsten til at fremhæve det særligt pietistiske anliggende om troens nødvendighed.

Norge

Det er interessant at sammenligne med den profil, rosenianismen fik de fleste steder i Norge.

Som Egil Sjaastad har redegjort for,¹¹ oplevede Norge i løbet af 1800-tallet store folkevækkelser, først med udgangspunkt i Hans Nielsen Hauges virksomhed og siden omkring Gisle Johnson. Begge vækkelser var pietistisk orienteret med vægt på bod, omvendelse og et nyt og

¹⁰ *Luthersk Missionsforening 1868 – 1918 Mindeblade*, s. 127.

¹¹ Sjaastad 2016, s. 160-163.

anderledes liv. Stormark nævner i lighed med Egil Sjaastad, at de norske vækkelsesbevægelser havde oplevet ”evangelisk klargjøring” allerede inden nyeangelismen kom til Norge. Derfor var de ”i stand til å tilpasse seg nyeangelismen eller assimilere det beste i den.”¹² Det bevirkede, at bortset fra nogle få personer og enkelte kredse, som blev meget profileret nyeangeliske (og som i et enkelt tilfælde ser ud til at have haft en vis kontakt med Evangelisk Luthersk Missionsforening i Danmark), bevarede også de vækkelseskredse, som var blevet påvirket af rosenianismen, et grundlæggende pietistisk præg. Erik Kjebekk fremstiller det således:¹³

Selv på de steder der nyeangelismen/rosenianismen fikk sterk innpass, klarte man stort sett å integrere denne bevegelsen i den gamle pietistisk/haugianske åndsretning. I lekmannsbevegelsen/bedehusbevegelsen i Norge har en i stor utstrekning klart å forene disse to åndsretningene. En vekkelsesleder som professor Ole Hallesby var ingen rosenianer. Hallesby som kom til å prege teologer og lekpredikanter i et par generasjoner, hadde bakgrunn i haugianisme og klassisk pietisme. En merker fort at vektleggingen i hans forkynnelse og undervisning er noe forskjellig fra den en finner i skriftene etter Rosenius. Jeg tenker da ikke minst på spørsmålet om viljens plass i frelsestilegnelsen og kristenlivet. Hallesby legger stor vekt på viljens betydning, mye større enn Rosenius. Likevel førte disse teologiske spenningene ikke til brudd. På bedehusene var det stort sett rom både for den haugiansk/pietistiske tradisjon og den nyeangeliske eller rosenianske.

Vi ser altså, at balancen mellem de pietistiske og herrnhutistiske elementer i den norske rosenianisme – på grund af det miljø, som rosenianismen her mødte – tippede lidt til den pietistiske side. Det kom, som Erik Kjebekk påpeger, blandt andet til udtryk i omvendelsesforkyndelsen, som også i rosenianske kredse fokuserede på den enkeltes egen beslutning og afgørelse i forbindelse med omvendelsen. Og det har så i næste omgang påvirket Luthersk Mission i Danmark, som jo har hentet meget inspiration fra Norge.

Tidehverv

Særligt bemærkelsesværdig er rosenianismens forhold til den specielle danske bevægelse Tidehverv. Tidehverv, som egentlig bare er et tidsskrift og et sommerstævne, men alligevel er en af de mest indflydelsesrige bevægelser i 1900-tallets danske kirkeliv og teologiske miljø, opstod som en reaktion på den meget subjektive teologi og forkyndelse i KFUM/K og Indre Missions vækkelseskristendom.

¹² Stormark 1981, s. 44f.

¹³ Mail til Finn Aa. Rønne, 10.02.2014.

Tidehverv repræsenterer således en objektiv strømning, med forbindelse til den dialektiske teologi og barthianismen i mellemkrigstidens Nordeuropa. Med sin stærke understregning af menneskets totale syndighed og vægtlægningen på forkyndelsen af Guds ubetingede nåde er det ikke mærkeligt, at folkene bag Tidehverv fandt interesse for Rosenius.

I Tidehvervs tidligste tid arrangerede man en studiekreds over Rosenius. Samtidig var der naturligvis også sider af Rosenius' teologi og forkyndelse, man i *Tidehverv* ikke kunne med. Det gælder frem for alt de pietistiske træk, for eksempel den inderlige tone, understregningen af omvendelsen og et helligt liv og den klassisk pietistiske applicering af de bibelske bud og formaninger. Så interessen for Rosenius blev kortvarig inden for Tidehverv, især fordi rosenianismen her mødte et teologisk miljø, der var endnu mere udpræget objektiverende end herrnhutismen og derfor måtte vende sig fra en teologi og forkyndelse, der også, som hos Rosenius, indeholdt pietistiske elementer. I den forbindelse er det interessant, hvordan man i tidsskriftet Tidehverv i en artikel fra 1939 bruger F.G. Hedberg imod Rosenius, der blev anset for at være for lovpræget. De mere objektiverende og til dels anti-pietistiske træk hos Hedberg gjorde ham altså mere acceptabel for Tidehvervsfolkene.

Alligevel har man af og til kunnet opleve en gensidig velvillig holdning mellem repræsentanter for de rosenianske foreninger på den ene side og Tidehverv på den anden – i modsætning til det, som har været tilfældet i forhold til Indre Mission, som op igennem 1900-tallet har stået i et meget kraftigt modsætningsforhold til Tidehverv. Et konkret eksempel på dette er holdningen til en nutidig talsmand for Tidehverv, Claus Thomas Nielsen, som i mange år har været præst i det vestjyske sogn, Stauning. Mens lokale folk med tilknytning til Indre Mission har boykottet ham, er der flere eksempler på folk fra LM og ELM, som gerne går og hører hans forkyndelse, selvom de misbilliger hans måde at leve på.¹⁴

Konklusion

Balancen mellem de pietistiske og herrnhutistiske elementer i den lokale rosenianske bevægelse tipper altså til den herrnhutistiske side, når den, som hos den tidlige Chr. Møller og Luthersk Mission, er fremkommet i mødet med et stærkt pietistisk miljø, som den kommer til at stå i et modsætningsforhold til. Noget lignende sker for den rosenianisme, som vi finder i ELM, fordi den opstår som resultat af en reaktion på en øget pietistisk orientering i LM – der er blevet yderligere

¹⁴ *Kristeligt Dagblad*, 12. april 2002. Samtaler med Miljø- og fødevarerminister Esben Lunde Larsen og andre med bopæl i Vestjylland.

forstærket gennem en påvirkning fra den angelsaksiske 'Holiness-movement'. Og vi ser det samme for rosenianismen i LM, når den møder det mere pietistiske IM.

Modsat vil en rosenianisme, som i Norge bliver integreret i et pietistisk orienteret miljø, få en stærkere vægt på de pietistiske elementer. Det samme ser ud til at ske for IM i mødet med det markeret herrnhutiske LM.

Endelig vil rosenianismen – på grund af de pietistiske elementer, den også indeholder – langt på vej blive forkastet, når den møder et rendyrket objektiverende miljø som i Tidehverv.

Holdningen til verdensretfærdiggørelseslæren og rosenianismens profil

En debat om den såkaldte verdensretfærdiggørelseslære har fulgt rosenianismen gennem hele dens historie, lige fra Rosenius' egen tid, og så at sige overalt, hvor rosenianismen er blevet udbredt.

Verdensretfærdiggørelseslæren har ofte været udtrykt gennem en enkelt linje fra en svensk herrnhutisk sang: *Verden i Jesus retfærdig er vorden*. En mere udviklet teologisk definition kan formuleres således: *Hvert menneske er som person, direkte og uden begrænsning, genstand for den retfærdiggørelse og tilgivelse, som er knyttet til Kristus i hans død og opstandelse, og det fremsættes derfor som et almengyldigt udsagn og et fuldbyrdet faktum, at alle – i en vis forstand – personligt er retfærdiggjort og har syndernes forladelse*.

Hvis man undersøger de debatter om verdensretfærdiggørelseslæren, som er opstået forskellige steder, viser det sig, at debatterne ofte har indgået netop i brydningen mellem en pietistisk kristendomsforståelse på den ene side og en herrnhutisk kristendomsforståelse på den anden. I denne brydning mellem de to forskellige kristendomsforståelser har verdensretfærdiggørelseslæren på den ene side ofte været udtryk for en herrnhutisk reaktion på elementer i pietismen.¹⁵ Over for pietismens fremhævelse af det, som må ske med og gennem det enkelte menneske, har man med læren om verdens retfærdiggørelse tværtimod villet give udtryk for, at alt det afgørende allerede er sket i og med Jesu død og opstandelse – også menneskets retfærdiggørelse og tilgivelsen af dets synder. På den anden side har en modstand mod verdensretfærdiggørelseslæren ofte været et resultat af en pietistisk reaktion på elementer i en herrnhutisk kristendomsforståelse. Man har frygtet, at betoningen af, at alt er fuldbyrdet i og med Jesu død og opstandelse, vil føre til negligering af nødvendigheden af en sand omvendelse, en levende tro, og et nyt, forvandlet liv. Og derfor har man især vendt sig

¹⁵ Hos Zinzendorf fremtræder verdensretfærdiggørelseslæren for eksempel som en tydelig antipietistisk reaktion. Aalen 1952, s. 309f. Stormark 1981, s. 11, 24 og 66.

imod den fremhævelse af, at alt det afgørende allerede er sket i og med Jesu død og opstandelse, som verdensretfærdiggørelseslæren er udtryk for.

Holdningen til verdensretfærdiggørelseslæren siger tydeligvis noget om, hvilken side – pietisme og herrnhutisme – man hælder til, og på den måde kan holdningen til verdensretfærdiggørelseslæren være en indikator på, om balancen mellem de pietistiske og herrnhutiske elementer er tippet til den pietistiske eller til den herrnhutiske side i en given udformning af rosenianismen. Det vil vi se nogle eksempler på:

Vi ser det frem for alt hos Rosenius selv. Jeg har i bogen 'C.O.Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse'¹⁶ argumenteret for, at Rosenius indtager et mellemstandpunkt i debatten om verdensretfærdiggørelseslæren: På den ene side tager han gennem hele sin virksomhedsperiode principielt afstand fra denne lære – sådan som den er defineret ovenfor. På den anden side kan han, ikke mindst i sammenhæng med den praktiske forkyndelse og sjælesorg, udtrykke sig på en måde, som isoleret betragtet er ensbetydende med en lære om universel retfærdiggørelse. Det gælder for eksempel i andagten til den 31.marts i den husandagtsbog, som blev lavet med stykker fra Pietismen. Og jeg har peget på, hvordan dette mellemstandpunkt i debatten om verdensretfærdiggørelseslæren netop svarer til hans position i spændingen mellem en pietistisk og en herrnhutisk kristendomsforståelse, hvor man i hans teologi og forkyndelse finder både pietistiske og herrnhutiske elementer, og et bevidst forsøg på at holde en balance mellem de to teologiske strømninger. Fordi han kan se det berettigede – og bibelsk forsvarlige – i begge retningers hovedmotiver.

Rosenius forsøgte bevidst at holde en lige balance mellem de pietistiske og herrnhutiske elementer i sin teologi og forkyndelse – og indtog tilsvarende et mellemstandpunkt i debatten om verdensretfærdiggørelseslæren. Modsat kan vi i stort set alle de tilfælde, som er beskrevet ovenfor, se, at en lokal udformning af rosenianismen, som har tippet til enten den herrnhutiske eller den pietistiske side, har manifesteret sig i enten en tilslutning til eller en modstand mod verdensretfærdiggørelseslæren: Det gælder i den tidlige fase af Luthersk Missions historie, og i Evangelisk Luthersk Missionsforening, hvor en herrnhutisk profil udviklet som reaktion på en pietistisk forkyndelse er kommet til udtryk gennem en tilslutning til verdensretfærdiggørelseslæren. Mens på den anden side en pietistisk reaktion fra Indre Missions side mod de herrnhutiske elementer i LM's teologi og forkyndelse har ytret sig som en modstand mod denne lære.

Det kommer også frem i forbindelse med udviklingen i Norge, hvor vi har set, at også vækkelseskredse, der blev påvirket af rosenianismen bevarede deres grundlæggende pietistiske præg.

¹⁶ Rønn Pedersen 1990.

Her møder vi netop også en næsten entydig afstandtagen til verdensretfærdiggørelseslæren.¹⁷ Det ser vi for eksempel tydeligt hos en meget roseniansk teolog som Carl Frederik Wisløff, der tillige argumenterer for, at Rosenius selv var klart imod verdensretfærdiggørelseslæren.¹⁸ Det kommer også frem i den norske oversættelse af Rosenius' husandagtsbog. Bortset fra den allerførste norske udgave, oversat af Chr. Dick, og den seneste udgave, oversat af Hermod Hogganvik, er den ovenfor nævnte andagt til den 31. marts i alle tilfælde ændret, sådan at det, der siges, ikke er udtryk for en verdensretfærdiggørelseslære.¹⁹

Det teologiske miljø og rosenianismens fremtræden

Indledningsvis stillede jeg i forbindelse med det teologiske miljø og rosenianismens profil også spørgsmålet: Hvorfor resulterede det nogle steder i en egentlig roseniansk gruppedannelse eller forening og andre steder bare i en mærkbar roseniansk indflydelse i de allerede eksisterende kirkelige grupperinger og foreninger?

Det er for eksempel et relevant spørgsmål at stille i forbindelse med Indre Mission. Vi har ovenfor set, hvordan man kan spore en roseniansk indflydelse i sange og publikationer fra begyndelsen af Indre Missions historie. Og Rosenius' skrifter, oversat og udgivet af Chr. Møller i 4 bindes værket *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, blev spredt gennem Indre Missions kolportører, ligesom både denne og senere udgivelser af Rosenius' skrifter på dansk blev anbefalet i *Den indre Missions-Tidende* og derved fik indgang i Indre Mission med ledelsens fulde opbakning. Hvorfor kom Indre Mission alligevel ikke til at fremstå som en roseniansk gruppering i dansk kirkeliv?

Vi har ovenfor set, at man fra Indre Missions side reagerede mod den rosenianske forening, Luthersk Mission, da den kom til Vestjylland, og at det til dels kan forklares som en pietistisk reaktion mod en udpræget herrnhutisk profil i forkyndelsen og teologien hos det tidlige LM. Det forklarer imidlertid ikke i sig selv, hvorfor Indre Mission ikke kom til at fremtræde som en roseniansk gruppering. Den toneangivende person i IM, Vilhelm Beck, som tog del i kritikken af LM – ofte med et meget kraftigt ordvalg – kunne samtidig udtrykke sig positivt om Rosenius. Beck lod oven i købet artikler af Rosenius optrykke i *Indre Missions Tidende* som våben mod LM. Og at en pietistisk profil heller ikke i sig selv behøver hindre en gruppering i at fremstå som roseniansk, ser vi i forbindelse med udviklingen i Norge.

¹⁷ Se også Sjaastad 2016, s.163-165.

¹⁸ Wisløff, 1949, p.98ff.

¹⁹ Finn Aa. Rønne, "Nyeangelismen set med danske øjne - Dansk nyeangelisme i teologihistorisk perspektiv", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 81. årg., 2018, s. 300-319.

Kurt E. Larsen²⁰ behandler spørgsmålet, hvorfor indflydelsen fra Rosenius i nogle tilfælde resulterede i dannelsen af en egentlig roseniansk gruppering, mens det i andre tilfælde, for eksempel for Indre Missions vedkommende, førte til en mærkbar roseniansk påvirkning, men uden at man kan tale om, at Indre Mission eller andre lignende grupperinger blev decideret rosenianske.

Når Kurt E. Larsen skal forklare dette,²¹ tager han udgangspunkt i de fire kriterier Einar Molland i sin konfessionskundskab opdeler de forskellige kristne kirkesamfund og konfessioner efter: Deres *lære*, deres *kirkeforfatning*, deres *gudstjenesteform* og deres *ethos*.²² Det enkelte kristne kirkesamfund eller bevægelse er så tilbøjelig til at lægge vægten på ét af disse fire kriterier, og det er i relation til dette kriterium, man finder kirkesamfundets identitet eller det, man kan kalde dets DNA. Hos Rosenius og i rosenianismen ”ligger der som et grundlæggende DNA dette, at der må være en klar sontring mellem lov og evangelium, så Guds nåde kan forkyndes som fri og ubetinget, til fred og hvile for anfægtede syndere. Det er altså en bevægelse, der henter sit kendetegn ud fra et *lærepunkt*.”²³ Til gengæld kan rosenianismen forenes med forskelligt syn på kirkeforfatning.

Her kan man finde en forklaring på, at nogle grupperinger – for eksempel Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Missionsforening – som følge af indflydelsen fra Rosenius blev decideret rosenianske, mens andre – for eksempel Indre Mission – fik en mærkbar påvirkning fra Rosenius, men uden at man kan eller vil betegnes som rosenianske. Den første gruppe fik sin identitet og sit grundlæggende DNA i den rosenianske *lære*, mens den anden gruppe havde sin identitet og sit DNA i relation til et af de andre kriterier, Molland inddeler kirkesamfund og konfessioner efter. For Indre Missions vedkommende havde man tydeligvis sit grundlæggende DNA i relation til kriteriet *kirkeforfatning*. Man havde selve sin identitet i at være en vækkelsesbevægelse med nær tilknytning til folkekirken og dens embede og gudstjeneste.

Derfor er det også tydeligt, at konfrontationerne mellem IM og LM i høj grad hang sammen med, at LM havde en mere lavkirkelig og folkekirkekritisk profil, dels på grund af sin baggrund i en bornholmsk frimenighed og dels på grund af nære forbindelser til den radikale lægmandsbevægelse i Norge, frem for alt Norsk Luthersk Misjonssamband. Og det kunne jo ikke undgå at give problemer

²⁰ Kurt E. Larsen, ”Ny-evangelisk indflydelse i Indre Mission og nærtstående foreninger i dansk kirkeliv, ca. 1830-1960” i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 343-361.

²¹ Kurt E. Larsen, ”Ny-evangelisk indflydelse i Indre Mission og nærtstående foreninger i dansk kirkeliv, ca. 1830-1960” i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 343-361.

²² Molland 1953, s. 18.

²³ Kurt E. Larsen, ”Ny-evangelisk indflydelse i Indre Mission og nærtstående foreninger i dansk kirkeliv, ca. 1830-1960” i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 343-361.

i forhold til en bevægelse, som havde selve sin identitet og sit grundlæggende DNA i at være folkekirkelig med en stærk tilknytning til præsteembedet og gudstjenesten.

Seneste udvikling

Som vi har set, var Indre Mission i alt fald frem til begyndelsen af 1900-tallet påvirket af rosenianismen. Det samme gjaldt en del andre personer og kredse uden for de to rosenianske foreninger, LM og ELM – for eksempel nogle med tilknytning til den såkaldt Fjerde kirkelige retning eller den engelske retning, som var opstået under indflydelse af den engelske Keswick-bevægelse. I 1940'erne og 1950'erne ser det imidlertid ikke ud til, at Rosenius har været meget brugt uden for de to rosenianske foreninger. For eksempel virker det ikke til, at der i Indre Mission som helhed i denne periode var megen forståelse for Rosenius og den rosenianske forkyndelse.²⁴

Rosenianismen har imidlertid i de sidste 50 år fået en renæssance i Danmark og har spredt sig ud over de oprindeligt rosenianske kredse og foreninger. Det er ikke mindst sket i kraft af den betydning, Rosenius fik i og gennem Kristeligt Forbund for Studerende (KFS) og de organisationer og institutioner, som er opstået i tilknytning til KFS, blandt andet det danske Menighedsfakultet i Århus (MF) og Dansk Bibel-Institut i København (DBI). For eksempel blev den første generation af MF-teologer meget påvirket af Rosenius, og da mange af dem kom fra Indre Missions sammenhænge, hvor Rosenius på det tidspunkt var gledet i baggrunden og mange steder var helt ukendt, betød det, at Rosenius og det karakteristiske ved hans teologi og forkyndelse igen har fået en plads i Indre Mission, ikke mindst blandt den yngre generation.

Denne udvikling har så både givet anledning til og er blevet forstærket af en lang række nyudgivelser af Rosenius' skrifter på dansk. Både *De samlede Skrifter* og *Husandagsbogen* er kommet i et par reviderede og moderniserede udgaver i denne periode. Det samme gælder *Vejledning til fred*. Og i forbindelse med 200 års jubilæet er *Husandagsbogen* igen udkommet i en sproglig moderniseret udgave, ligesom *De samlede Skrifter* genudgives, formodentlig som E-bog.

Endelig skal det nævnes, at Sønderjyllands-Fynsafdelingen af Luthersk Mission som forberedelse til jubilæet har haft en person ansat i en 20%-stilling til at rejse rundt og formidle arven fra Rosenius. Jeg vil slutte med et citat fra den skrivelse, som motiverer initiativet – et citat som også sammenfatter noget af det, Rosenius har betydet for kirkelivet i Danmark: "Den betydning, som Rosenius' budskab har haft ind i Luthersk Mission, kan næppe overvurderes. Den dybe

²⁴ Kurt E. Larsen, "Ny-evangelisk indflydelse i Indre Mission og nærtstående foreninger i dansk kirkeliv, ca. 1830-1960" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 343-361.

grundlæggende tone var 'På nåden i Guds hjerte'. Og den tone, vil vi så gerne, må stå stærkt på vores talerstole og i vores forsamlinger."²⁵

Bibliografi

Kristeligt Dagblad

Eriksson, LarsOlov & Torbjörn Larpers (red.)

2016 *Carl Olof Rosenius. Teolog, författare, själavårdare*, Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen, II ny följd 74. Skellefteå

Hägglund, Bengt

1975 *Teologins Historia*, LiberLäromedel Lund.

Kaas, Ebbe

2020 "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark etableres" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, Rønne: ELM-forlag, s. 79-125.

Kaas, Ebbe

2020 "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, Rønne: ELM-forlag, s. 185-224.

Kofod-Svendsen, Flemming

2020 "Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, Rønne: ELM-forlag, s. 12-77.

Kofod-Svendsen, Flemming

2020 "Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, Rønne: ELM-forlag 2020, s. 126-184.

Larsen, Kurt E.

2020 "Ny-evangelisk indflydelse i Indre Mission og nærtstående foreninger i dansk kirkeliv, ca. 1830-1960" i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, Rønne: ELM-forlag, s. 343-361.

Luthersk Missionsforening 1868 – 1918 Mindeblade.

1922 Skrevet af nogle af Foreningens Venner, Rønne: Luthersk Missionsforenings Forlag, P. Møllers Bogtrykkeri

Molland, Einar

1953 *Konfessionskundskab*. Oslo: Land og Kirke.

²⁵ <http://www.dlm.dk/nyt/rosenius-budskab-er-umisteligt>. Hentet 02-07-2016.

Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche
1897 Dritter Band. Leipzig.

Rønn Pedersen, Finn

1990 *C.O.Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse. Lærte C.O.Rosenius verdensretfærdiggørelse? København: Dansk Bibel-Instituts Studenterblad, Nemalah.*

Rønne, Finn Aa.

2018 ”Nyeangelismen set med danske øjne - Dansk nyeangelisme i teologihistorisk perspektiv”, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 81. årg., s. 300-319.

Sjaastad, Egil

2016 ”Rosenius i Norge”, i LarsOlov Eriksson & Torbjörn Larspers (red.), *Carl Olof Rosenius. Teolog, författare, själavårdare*, Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen, II ny följd 74, Skellefteå, s. 158–182.

Stormark, Konrad

1981 *En for alle og alle i en. Blad fra nyeangelismens historie og teologi*, Oslo: Luther forlag.

Söderlund, Rune

1979 ”Läran om den universella rättfärdiggörelsen i teologihistorisk belysning”, *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, nr.3-1979, s. 114-129.

Söderlund, Rune

2000 ”Svensk evangelisk väckelse på Bornholm”, *Bornholmske Samlinger*, III. række, bd. 14, Rønne, s. 143-154.

Wisløff, Carl Fr.

1949 ”Rosenius og læren om verdensrettferdiggjørelse. Lærte Rosenius at folk ligger i helvete med tilgitte synder?” *Fast Grunn*, nr.2-1949, Oslo, s. 96-104.

Aalen, Leiv

1952 *Den unge Zinzendorfs teologi*. Oslo.

Aalen, Leiv

1982 *Dogmatisk Grunnriss*. Skrivestua Menighets-fakultetet.